

Іван Романович Калаур,

завідувач кафедри цивільного права і процесу

*Тернопільського національного економічного університету,
доктор юридичних наук, доцент*

СПРАВЕДЛИВІСТЬ ЯК ОБ'ЄКТИВНА ОСНОВА ЗДІЙСНЕННЯ ТА ЗАХИСТУ ЦИВІЛЬНИХ ПРАВ

Право є мистецтвом справедливості [1]. Вперше категорія «справедливість» разом з двома іншими «добросовісність» і «розумність» були визначені як загальні засади цивільного законодавства України у ст. 3 Цивільного кодексу України (далі – ЦК України). Об'єктивація цих принципів, зауважують розробники проекту ЦК України, має велике значення для функціонування всієї системи приватного права тому, що вони: по-перше, акумулювали в собі не тільки наведені вище засади, а й інші принципи цивільного права. По-друге, застосування всіх інших принципів цивільного права не має призводити до несправедливого, нерозумного та недобросовісного результату. По-третє, саме ці принципи є основною сутністю права та вказують на його природне походження [2].

Введення до ЦК України таких правових засад, як справедливість, добросовісність та розумність є також одним із важливих кроків наближення вітчизняної правової системи до європейських та світових стандартів, адже пройшовши тривалий історичний шлях нормативного вираження, вони знайшли своє безпосереднє закріплення у законодавстві європейських країн, наприклад у Франції, Німеччині, Італії, Нідерландах. Окремі з цих принципів знайшли відображення у Принципах міжнародних комерційних договорів, затверджених Адміністративною радою Міжнародного інституту уніфікації приватного права (Принципи УНІДРУА), Правилах ІНКОТЕРМС та інших міжнародних документах [3].

Вважається, що добросовісність є внутрішнім критерієм, в той час як справедливість і розумність – зовнішнім або об'єктивним мірилом якості права [4].

Принцип справедливості у цивільному праві, як інші галузеві принципи, є позитивним зобов'язанням, сутність якого виражається у тому, що учасник цивільно-правових відносин повинен діяти домірно правам та законним інтересам інших учасників цих відносин, при здійсненні ним суб'єктивних прав і обов'язків. Визначивши цей принцип однією із загальних засад сучасного цивільного законодавства, законодавець у ЦК України неодноразово звертається до цієї категорії, намагаючись на законодавчому рівні обумовити паритетність інтересів у різних сферах приватно-правової діяльності. Так, у ч. 3 ст. 23 цього кодифікованого акту, зроблено застереження, що суд при визначенні розміру грошового відшкодування моральної шкоди повинен враховувати вимоги розумності та справедливості. Втім, ще до прийняття ЦК України, подібну правову позицію зайняв Пленум Верховного Суду України у постанові № 4 від 31 березня 1995 р. «Про судову практику в справах про відшкодування моральної (немайнової) шкоди» [5], зазначивши у п. 9, що «розмір відшкодування моральної (немайнової) шкоди суд визначає залежно від характеру та обсягу страждань (фізичних, душевних, психічних тощо), яких зазнав позивач, характеру немайнових втрат (їх тривалості, можливості відновлення тощо) та з урахуванням інших обставин. ... При цьому суд має виходити із засад розумності, виваженості та справедливості». Власне бачення, щодо розуміння неприпустимості порушення принципу справедливості при визначенні розмірності грошового відшкодування моральної шкоди

виклав Верховний Суд України в рішенні від 18.11.2009 у справі № 6-12041св09. Суд відзначив, що розмір відшкодування моральної шкоди має бути не більш, аніж достатнім для розумного задоволення потреб потерпілої особи і не повинен призводити до її збагачення. Тому, виходячи із засад розумності, поміркованості і справедливості, враховуючи характер та обсяг моральних страждань, які зазнав позивач у зв'язку з незаконним порушенням кримінальної справи, незаконним затриманням та обранням міри запобіжного заходу, розмір відшкодування моральної шкоди внаслідок незаконних дій органів дізнання, досудового слідства, було зменшено [6]. Таким чином, у зобов'язаннях з відшкодування моральної шкоди принцип справедливості виражається в адекватності вимог потерпілого до характеру та обсягу його страждань. Екстраполюючи цей висновок у площину інших деліктних зобов'язань, зауважимо, що вимога про відшкодування заподіяної майнової шкоди не повинна призводити до збагачення потерпілої особи.

Однак, на засадах добросовісності, розумності і справедливості мають ґрунтуватися не тільки деліктні, а всі цивільно-правові зобов'язання (ч. 3 ст. 509 ЦК України). Логічним продовженням цієї норми є ч. 1 ст. 627 ЦК України, відповідно до якої особи є вільними в укладенні договору, виборі контрагента та визначенні умов договору з урахуванням вимог цього Кодексу, інших актів цивільного законодавства, звичаїв ділового обороту, вимог розумності та справедливості. Отож, у контексті цієї норми законодавець категорією «справедливість» обумовлює межі договірної свободи, запобігаючи тим самим зловживанню правом при виборі контрагента у договірних відносинах та моделюванню їх змісту. Законодавче встановлення таких меж здійснюється не тільки шляхом безпосереднього відсилання до «справедливості» як морально-етичної категорії, але і вказівкою на ті умови договору, які з позиції права є «несправедливими». Так, у договорах приєднання умови встановлюються однією із сторін у формулярах або інших стандартних формах, а сам договір укладається шляхом приєднання другої сторони до запропонованого договору в цілому. З огляду на особливості договору приєднання, умови таких договорів не повинні бути явно обтяжливими для сторони, яка приєдналася, позбавляти її тих прав, які вона звичайно мала та обмежувати відповідальність другої сторони за порушення зобов'язання. Як гарантію захисту прав від подібних «несправедливих умов» договору приєднання у законі передбачено можливість сторони, що приєдналася вимагати зміни або розірвання договору.

Поняття «несправедливі умови договору» відоме європейському законодавству з Директивою 93/13/ЄЕС «Про несправедливі умови в споживчих договорах». Відповідно до ст. 3 Директиви умова договору, яка не була окремо погоджена, вважається несправедливою (нечесною), якщо всупереч вимозі про справедливість вона створює нерівність у правах і обов'язках сторін договору, причому на шкоду споживачу.

У контексті директиви принцип справедливості «є засобом відновлення дисбалансу між економічно нерівними контрагентами, якщо більш могутня сторона зловживає своїм економічним становищем; він також є засобом відновлення рівноваги інтересів сторін, на які вплинули різноманітні обставини об'єктивного характеру, що не залежать від їх волі» [7].

Прикладом судової практики де дисбаланс договірних прав та обов'язків на шкоду споживача суд розцінив як порушення принципу справедливості є рішення Конституційного Суду України № 7-рп/2013 від 11 липня 2013 року. Суд виходив з того, що вимога про нарахування та сплату неустойки за договором споживчого кредиту, яка є явно завищеною, не відповідає передбаченню у п. 6 ст. 3, ч. 3 ст. 509 та ч. 2, 3 ст. 627 ЦК України засадам справедливості, добросовісності, розумності як складовим елементам загального конституційного принципу верховенства права. Наявність у кредитора можливості стягувати із споживача надмірні грошові суми як неустойку спотворює її дійсне правове

призначення, оскільки із засобу розумного стимулювання боржника виконувати основне грошове зобов'язання неустойка перетворюється на несправедливо непропорційний тягар для споживача та джерело отримання невинуватених додаткових прибутків кредитором [8].

У певних випадках принцип справедливості має настільки істотне значення, що покладається в основу вирішення проблеми як єдиний можливий підхід. Зокрема, за ч. 3 ст. 652 ЦК у разі розірвання договору внаслідок істотної зміни обставин суд, на вимогу будь-якої із сторін, визначає наслідки розірвання договору виходячи з необхідності справедливого розподілу між сторонами витрат, понесених ними у зв'язку з виконанням цього договору. Дійсно, що в таких обставинах, в яких опинилися сторони зобов'язання, вимога його виконання буде не просто невігдною для однієї із його сторін, а й несправедливою. Тому, зобов'язання не лише припиняється, а й за відсутності вини в цьому сторін їх витрати мають справедливо роз поділятися між ними [9].

У підсумку необхідно зауважити, що справедливість є конкретною та універсальною за сферами використання категорією. У приватних відносинах слід застосовувати диференційований ситуативний підхід до застосування принципу справедливості, виходячи із юридичної рівності їх учасників. Отже, встановлення переваг для одного із учасників буде справедливим лише за умови, що цим не порушуються права і свободи іншого.

Список бібліографічних посилань:

1. Дигести Юстиніана. Т. 1: Кн. 1–4 // Библиотека Гумер: сайт. URL: http://www.gumer.info/bibliotek_Buks/Pravo/digest/01.php (дата звернення: 05.04.2017).
2. Цивільний кодекс України: наук.-практ. комент./за ред. розробників проекту Цивільного кодексу України. Київ: Істина, 2004. С. 8.
3. Цивільне право України. Загальна частина: підручник/за ред. О. В. Дзери, Н. С. Кузнецової, Р. А. Майданіка. 3-тє вид. Київ: Юрінком Інтер, 2010. 976 с. URL: http://pidruchniki.com/1628041446951/pravo/zmist_printsipiv_spravedlivosti_dobrosovisti_rozumnosti_tsivilnomu_pravi#97 (дата звернення: 07.04.2017).
4. Майданік Р. А. Цивільне право. Загальна частина: підручник. Т. 1: Вступ у цивільне право. Київ: Алерта, 2012. 472 с. URL: <http://westudents.com.ua/glavy/72037-8-printsip-spravedlivost-dobrosovnost-rozumnost.html> (дата звернення: 07.04.2017).
5. Про судову практику в справах про відшкодування моральної (немайнової) шкоди: постанова Пленуму Верховного суду України від 31.03.1995 № 4 // БД «Законодавство України»/БП України. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0004700-95> (дата звернення: 11.04.2017).
6. Рішення Верховного Суду України від 18 листопада 2009 року у справі № 6-12041св09 // Єдиний державний реєстр судових рішень: сайт. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/6931487> (дата звернення: 08.04.2017).
7. Мілаш В. Теоретичні аспекти співвідношення свободи підприємницького комерційного договору та обмежувальних чинників. *Українське комерційне право*. 2005. № 6. С. 59 (дата звернення: 08.04.2017).
8. Рішення Конституційного Суду України від 11 липня 2013 року № 7-рп/2013 // Конституційний Суд України: офіц. веб-сайт. URL: <http://ccu.gov.ua/sites/default/files/ndf/7-rp/2013.pdf>.
9. Цивільний кодекс України. Науково-практичний коментар (пояснення, тлумачення, рекомендації з використанням позицій вищих судових інстанцій, Міністерства юстиції, науковців, фахівців). Загальні положення про зобов'язання та договір/за ред. І. В. Спасиво-Фатєєвої. Харків: ФО-П Лисяк Л. С., 2012. Т. 7. С. 16.

Одержано 13.04.2017